

УДК 811.161.2'367.332

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У системі синтаксичних одиниць української мови односкладне речення позиціонується як категорійна величина, що ґрунтується на однадерності предикативної основи: *Створювати* затишок (І. Карпа); *Не ставати* гумовим слоном (І. Карпа); *Стерегтися* справді потрібно (К. Когтянц); *Треба було вичекати* (К. Когтянц); *Снишся* мені так живо, ясно, лиш дуже рідко (Б. Лепкий); *Дивіться, гей, дивіться* в тую ніч (Б. Лепкий); *Хоч конем їдь* (Б. Жолдак); *Тут такого наслухаєшся...* (Б. Жолдак); *Ну як тут писатимеш поезію?* (Б. Жолдак); *Сталося, збулося, звершилося* (Ю. Андрухович); *Дешеві понти* (Любко Дереш); *Тінь і сон, сон і тінь, світанкова яма, провалля* (Ю. Андрухович); *Ці танці! Ці маски!* (Ю. Андрухович); *Найсильніше враження?* (Ю. Андрухович); *Ні пушкання сови. Ні собачого гавкоту. Ні вітерцю. Ні душі* (М. Матіос); *Ех, Дарино Анатолійвно, Дарино Анатолійвно!* (О. Забужко).

З формально-граматичного погляду таке речення характеризується наявністю єдиного, самодостатнього, експліцитно вираженого головного компонента, а із семантико-синтаксичного – наявністю суб'єкта і предиката, самого предиката чи нерозчленованого компонента [12, с. 205].

Односкладні конструкції поряд із двоскладними існують із найдавніших часів і становлять значний фрагмент синтаксису української мови, тому цілком вмотивованим постає науковий інтерес лінгвістів до проблеми односкладності.

Часткові питання мовної природи та обсягу категорії односкладності, морфологічного вираження головного члена односкладного речення, класифікації односкладних реченнєвих конструкцій неодноразово порушувалися мовознавцями різних шкіл і напрямків протягом двох століть (так, про безособові дієслова у структурі речення писали ще М. Смотрицький, Ю. Крижанич, а С. Аксаков конструкції типу *Сніг. Дощ.* вже кваліфікував як речення). Проте, незважаючи на велику кількість праць, присвячених дослідженню категорії односкладності, на сьогодні в українському мовознавстві залишаються нерозв'язаними чимало часткових питань теорії односкладного речення. Розбіжності існують як між представниками різних мовознавчих напрямів (логіко-граматичного, психологічного, семантико-синтаксичного тощо), так і між ученими, які ґрунтуються на однакових вихідних принципах аналізу синтаксичних явищ.

Пошук адекватної методології аналізу односкладних речень передбачає ретроспективне вивчення цієї синтаксичної категорії (саме такою є мета нашої статті).

За традицією односкладні речення аналізувалися в українських граматиках як бінарна опозиція до двоскладних, формально повних, конструкцій. «Проте в україністиці, як і в слов'янському мовознавстві взагалі, односкладне речення розумілося і трактувалося по-різному, залежно від того, до якої наукової школи належав автор теорії» [6, с. 4].

До розв'язання проблеми односкладності першими звернулися лінгвісти минулого століття (П. Лавровський, М. Лучкай, К. Михальчук, О. Павловський, Ф. Ржига, І. Срезневський та інші). Але, за справедливим зауваженням В. Городецької, більшість із цих студій «можна назвати тільки фоном, на якому

з'явилися справді фундаментальні розвідки, в яких учені звертали увагу не лише на окремі факти мови, а через системний аналіз мовного матеріалу намагалися дійти до виявлення загальних напрямків розвитку слов'янського синтаксису, а потім і до створення загальнофілософських основ мови» [6, с. 5].

Представники логіко-граматичного напрямку в мовознавстві (Ф. Буслаєв, О. Востоков) речення ототожнювали з судженням. Зокрема, в працях Ф. Буслаєва викладено погляд, згідно з яким центром судження виступає присудок. Саме такий аргумент учений використовує на користь існування речень без підмета. Наявність безприсудкових (номінативних) односкладних конструкцій він заперечує [9, с. 115].

Концептуальні засади прихильників історико-психологічного напрямку в лінгвістиці (О. Потебня, Д. Овсянко-Куликовський) пов'язані із вивченням мови в граматичному й семасіологічному аспектах, у зв'язку із загальною еволюцією людського мислення. О.О. Потебня основною ознакою речення визначав дієслівність, подекуди ототожнюючи дієслово із присудком. Водночас детальне вивчення взаємодії члена речення й частини мови дозволило вченому створити досить змістовну теорію еволюції російського дієслова та розвитку речення дієслівного типу.

П. Фортунатов пояснював особливості природи простого односкладного речення в межах формально-граматичного аспекту. Він також розглядав ці конструкції як неповні й інтерпретував їхню сутність через психологічні мотиви.

У цілому в працях названих мовознавців питання теорії односкладності викладаються досить розрізнено й безсистемно, а односкладне речення як синтаксична одиниця витлумачується суперечливо.

Уперше теорію односкладних речень системно обґрунтував і назвав досліджувані структури цим терміном О. Шахматов. Розрізнення двоскладних та односкладних речень він проводить не за граматичною семантикою, а за

способом вираження психологічної комунікації – одиниці, яка виступає поєднанням двох «психологічних уявлень» – психологічного суб'єкта і психологічного предиката, поєднаних між собою предикативним зв'язком, де домінантним уявленням виступає суб'єкт, а залежним – предикат [Шахматов, 21-22].

Запропонований ним підхід домінував у мовознавстві впродовж тривалого періоду. Лінгвісти початку ХХ століття кваліфікували односкладні структури як логіко-психологічне судження, в якому немає вербалізованого суб'єкта судження (предмета думки). Ця особливість виступає ідентифікаційною ознакою такого типу структур. Суб'єкт судження як невербалізоване поняття в односкладному реченні виступає, на їхню думку, у вигляді чуттєвого образу, що формується у свідомості носіїв мови під впливом понять, вражень від реалій навколишньої дійсності.

Зазначимо, що в працях О. Шахматова закладено основи традиційного підходу до визначення сутності односкладних речень, які отримали подальший розвиток у працях інших мовознавців. Так, у 20-30-ті роки ХХ століття актуальними стали дослідження односкладних речень із предикативним компонентом, репрезентованим формами на *-но*, *-то* та відмінюваною формою дієслова у працях М. Гладкого, М. Грунського, С. Дложевського, Н. Завгородньої, О. Курило, О. Матвієнко, С. Овчарука, Ф. Смагленка, С. Смеречинського, М. Сулими. Систему поширювальних компонентів різновидових односкладних речень аналізували М. Мироненко, О. Синявський, М. Солодкий, Я. Спринчак, Є. Тимченко.

Узагальнюючи мовознавчі розвідки цього хронологічного періоду, відзначимо такі тенденції:

– зростання кількості праць, спеціально присвячених вивченню окремих аспектів теорії односкладного речення;

– уточнення, доповнення окремих теоретичних викладок щодо морфологічного вираження та семантичного наповнення головного компонента безособового речення, особливостей поширення його структури другорядними компонентами на тлі загального посилення інтересу до синтаксичної системи української мови (праці М. Гладкого, М. Грунського, О. Курило, М. Наконечного, К. Німчинова, В. Сімовича, О. Смаль-Стоцького, О. Смеречинського, О. Сулими);

– загострення й популяризація ряду проблем теорії односкладного речення.

Особливої актуальності в цей період набула проблема класифікації односкладних конструкцій. Зокрема, диференціюючи їх на два типи (дієслівні та іменні), не завжди одностайно визначалося місце деяких видів речень. Дискусійним залишався і статус традиційно означуваних інфінітивних та генітивних речень, а до складу безособових відносилися конструкції, які мали різну морфологічну експлікацію головного компонента. Потребувало також з'ясування питання про визначення статусу структурно повних двоскладних і семантично неповних речень, які за значенням варто віднести до узагальнено-особових конструкцій.

Наступний етап у розвитку теорії односкладного речення пов'язують із мовознавчою діяльністю представників структурної теорії синтаксису (В. Белошапкова, Г. Золотова, О. Кривоносов, Т. Ломтєв, О. Мухін, Н. Шведова та інші), які теж намагалися класифікувати односкладні речення, але, подавши їх у вигляді списку структурних схем. Так, Н. Шведова компоненти структурної схеми тлумачить як формально-граматичні категорії і виділяє однокомпонентні та двокомпонентні структурні схеми. Однокомпонентні схеми в її тлумаченні складаються з однієї достатньої словоформи відмінювано-дієслівного класу чи невідмінювано-дієслівного класу – іменних, інфінітивних, прислівникових [11, с. 85]. Такий підхід дозволив ученій розмежувати односкладні однокомпонентні та односкладні двокомпонентні речення, що, у свою чергу,

сприяло удосконаленню архітекτονіки категорії односкладності. Однак суто структурний підхід до аналізу синтаксичної одиниці надавав теорії формалізованого характеру, адже виникала значна невідповідність між описом речень зі структурного, семантичного, комунікативного аспектів і спробою звести його до класифікації тільки структурних схем [12, с. 19].

Фундаментальним дослідженням цього періоду стала монографія В. Бабайцевої «Односоставное предложение в современном русском языке» (1968 р.), в якій за класифікаційний параметр односкладних конструкцій пропонується комплекс граматичного й семантичного критеріїв з урахуванням морфологічної природи головного компонента. Також подається детальний опис усіх основних та перехідних структурно-семантичних різновидів односкладного речення [1].

Натомість у мовознавстві поширилася тенденція до комплексного аналізу мовної одиниці, що виходила з позицій системного опису синтаксичних одиниць (О. Москальська). В основу такого підходу було покладено поняття «модель речення». Моделі односкладних речень з відповідним набором структурних схем подано також у працях К. Югай (для російської мови), О. Москальської (для німецької мови), І. Андерша, М. Савицького (для чеської мови), С. Сятковського, В. Климонова (для польської мови).

Українські дослідники так само вважали, що синтаксична одиниця аналізується системно, враховуючи параметри:

- 1) морфологічне вираження головного компонента,
- 2) характер поширення головного компонента,
- 3) особливості граматичної семантики односкладного речення.

Традиції українського мовознавства зберігаються і в наукових розвідках кінця 80-х – 90-х р.р. XX ст. До центральних питань теоретичного синтаксису належать: проблема визначення сутності явища односкладності та проблема класифікації цих синтаксичних структур.

У цей період в українській лінгвістиці з'являється велика кількість праць, які спеціалізувалися на вивченні окремих типів односкладних речень. У дослідницькому фокусі – семантика, структура, функціональні особливості односкладних конструкцій у текстах різностильової належності.

Чи не найбільш досліджуваним різновидом односкладних речень у цей період виступають безособові конструкції. У працях Н. Арват, Г. Чирви, Л. Василевської, Л. Павліної, О. Болух предметом аналізу стали мовна природа безособових речень, специфіка їхньої семантичної структури та актуального членування. У такому ракурсі вивчали й інфінітивні односкладні речення (студії Н. Перцевої, С. Матвеева, Р. Козак). Досліджувалися в цей період і односкладні речення перехідного типу – безособово-інфінітивні (Т. Шабаліна).

Актуальними для того періоду були й дослідження односкладних конструкцій з головним компонентом, об'єктивованим іменною частиною мови, – номінативного та генітивного. Ці конструкції, як і дієслівні односкладні речення, студіювалися в розрізі їхньої семантики й структури. Номінативні речення вивчали А. Казакова, М. Лужковська, Ю. Єлисеєв, а генітивні односкладні конструкції та їх різновиди (заперечно-генітивні, квантитативно-генітивні) – Т. Рябова, Н. Дерюшева, Л. Рабанюк.

У цей період також виходить навчальний посібник В. Горяного «Синтаксис односкладних речень» (1984), в якому подаються ґрунтовні теоретико-методологічні засади вивчення різних типів односкладних речень [7].

Загалом період 80-х – 90-х р.р. XX ст. був етапом активного дослідження структури, семантики, особливостей актуального членування односкладних речень. У цей час також з'являються праці, орієнтовані на вивчення семантико-синтаксичної структури односкладних речень (О. Селіверстова), особливої популярності які набули в кінці XX – початку XXI століття.

В українському мовознавстві в цей період здійснюється активне вивчення семантичного, морфологічного потенціалу предикатних та суб'єктних

синтаксем, які експонують головний компонент односкладного речення на семантико-синтаксичному рівні. Предикатні синтаксеми вивчають І. Вихованець, К. Городенська, Н. Іваницька, М. Мірченко, О. Бондар, О. Тронь, Г. Кутня, О. Семенюк, І. Тимофєєва, О. Жаборюк, О. Митрофанова, Н. Кавера, О. Сулима. Суб'єктні синтаксеми стали об'єктом студіювань К. Городенської, О. Межова, Л. Близнюк тощо.

У цей час особливої актуальності набув також комунікативно-прагматичний аспект дослідження синтаксичних одиниць. У такому розрізі односкладні речення вивчали В. Кухарєва, І. Шкіцька, З. Коржак, Т. Юрчишин.

У новітній теоретичній граматиці української мови правомірним і послідовно мотивованим стало розмежування формально-граматичної, семантико-синтаксичної і комунікативної структур речення (праці І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, Н. Гуйванюк, М. Мірченка), орієнтація на які дозволить по-новому, в комплексі формально-граматичних, семантико-синтаксичних та актуальних категорій, інтерпретувати односкладне речення української мови. Відсутність в українській граматиці праць, присвячених комплексному дослідженню системи і грамемної структури синтаксичних категорій односкладного речення, зумовлюють актуальність і перспективність таких студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке [Текст] / В.В. Бабайцева – М : Просвещение, 1968. – 160 с.
2. Брицин В.М. Односкладні речення в українській мові до питання їхнього дослідження // Мовознавство. – 2001. – №3. – С. 81-87.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис [Текст] / І.Р. Вихованець – К : Либідь, 1993. – 368 с.

4. Городенська К.Г. Предикатно-валентна основа елементарного односкладного речення // Українська мова. – 2001. – №1. – С. 69-73
5. Городенська К.Г. Проблема двоскладності – односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців. – К : Пульсари, 2002. – с. 51-55
6. Городецька В.А. Структура односкладного речення української мови (у порівнянні з російською) [Текст] / В.А. Городецька : Дис. канд. філол. н. : 10.02.01 / Криворізький держ. ін-т. – Кривий ріг, 1997. – 174 л.
7. Горяний В.Д. Синтаксис односкладних речень [Текст] / В.Д. Горяний: К : Рад. шк., 1984. – 128 л.
8. Іваницька Н.Л. Реалізація семантико-синтаксичного потенціалу абсолютних дієслів у структурі односкладного речення // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Філологія. – Вип. 4, 2002. – С. 105 – 110.
9. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений [Текст] / Н.А. Кондрашов. – М : Просвещение, 1979. – 224 с.
10. Кухарєва В.І. Комунікативний потенціал односкладних речень у науковому тексті (на матеріалі науково-технічної літератури) [Текст] / В.І. Кухарєва : Дис. канд. філол. н. : 10.02.01 / Черкаський держ. технологічний ун-т. – К, 2003. – 194 л.
11. Русская грамматика [Текст] / Ред. Н.Ю. Шведова. – М : Наука, 1982. – Т.2 : Синтаксис. – 709 с.
12. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання [Текст] / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська– К : Вища шк., 1994. – 670 с.
13. Югай К.П. Односоставные предложения в различных функциональных стилях современного русского литературного языка [Текст] / К.П. Югай : Автореф. дис. канд. філол. н. : 10.02.01 / Днепропетровский ГУ им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. – Днепропетровск, 1987. – 18 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття розпочинає цикл публікацій, присвячених дослідженню односкладного речення української мови. Зокрема, йдеться про історію вивчення односкладного речення в українському мовознавстві.

Ключові слова: *односкладне речення, формально-граматична структура, семантична структура.*

The article is a beginning of the series of the publications, devoted to the one-member sentence of Ukrainian language. It deals with the history of learning of one-member sentence in Ukrainian linguistic.

Key words: *one-member sentence, formal-grammatical structure, semantic structure.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Коваль Людмила Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Домашня адреса: м. Вінниця, вул. Київська, б.162 А, кв. 151.

Тел. (моб.): 096 3886440